

TEOLOGIJA RELIGIJA U INTERPRETATIVNOJ TRADICIJI MUSLIMANA

Saudin GOBELJIĆ
gobeljic.sa@gmail.com
MIZ Tuzla

SAŽETAK: Muslimani su, od prvoga dana, kao istraživači, geografi, povjesničari, teolozi ostvarivali različite vrste korespondencije s pripadnicima drugih religija te se upoznali sa svakolikim i veoma zanimljivim filozofskim idejama, političkim sistemima i, u konačnici, teološkim učenjima. Takvo što će posebno biti vidno u klasičnome periodu razvoja muslimanske civilizacije. U radu koji je pred nama, afirmirat ćemo i etablirati, kroz poseban pojmovni instrumentarij, ono što ovdje nazivamo *teologijom religija*, a s posebnim akcentom na *muslimansku teologiju religija*. Zapravo, bavit ćemo se jednom od najzahtjevnijih teoloških disciplina koja ima intenciju da se odredi prema drugom i drugačijem u pogledu teološko-filozofskih ideja i doktrinarnih učenja. Teologija religija kod muslimana jeste svojevrsan fenomen u historiji religije uopće kada govorimo o njenoj akademskoj prisutnosti i terminološkoj određenosti. Teologija religija u najopćijem smislu te riječi je, kao što dokazuje i pokazuje sadržaj našega rada, plodonosni doprinos muslimanskog mislećeg uma koji se na svojstven način susreo s različitim religijskim i kulturnim tradicijama, te na specifičan i izuzetno objektivan način ušao u dijalog s njima. Značajnije objektivne, znanstveno utemeljene studije, u periodu od VIII do XIII stoljeća, a koje tretiraju fenomen *drugoga i drugačijega*, plod su klasičnoga muslimanskoga pregnuća. Takvi grandiozni radovi, teološke disputacije i studije apologetske prirode predstavljaju *avangardu* svemu onome što će se poslije, kroz samu literaturu, domišljati i elaborirati i na Istoku i na Zapadu. Svakako, ne smatramo niti držimo kako su muslimani prvi, u povijesnom smislu, imali znatizelju prema drugome i drugačijem već da su pioniri koji su sistematično i kroz naučnu metodologiju, a koju ne spore ni savremeni zapadni autori, ušli u interakciju ili bolje kazano intertekstualni dijalog i time predstavili jedan posve novi pristup, odnosno inovativnu paradigmu odnošenja koja će poslije biti prepoznata kao *teologija religija* na Zapadu. U konačnici, ovaj rad je svojevrsni uvod u *klasičnu muslimansku teologiju religija* koju ovdje u sadržajnom i paradigmatičkom smislu imamo za cilj, prvi puta na našem prostoru, predstaviti i znanstveno valorizirati.

Ključne riječi: *tevhid, teologija religija, muslimanska teologija religija, međureligijski i intertekstualni dijalog, religijski pluralizam*

Uvod

Islam se kao ideja pojavio i razvijao u religijski pluralnom arabijskom društvu.¹ Takvo što je eviden-

tno kroz sam kur'anski sadržaj gdje se u većoj ili manjoj mjeri spominju druge religije na otvoren i eksplicitan način, kao i sunnet Poslanika,

a.s., koji će se tokom svoje misije susretati sa sljedbenicima drugih religija u različitim kontekstima. Također, muslimanski misleći um

¹ Prema muslimanskim klasičnim autorima, mnogobrojne religijske ideje i učenja bit će prisutni među predislamskim Arapima. Tako će među pripadnicima plemena Kurejš biti prisutni zindici/

manihejci/dualisti i oni koji negiraju Božije attribute (*ta'til*). U plemenu Temim bit će u većem broju zoroastrijanci, a u plemenu Gasan bit će Jevreja i kršćana, te svakako idolopoklonici među

drugim plemenima. Vidi više u: Adnan Silajdžić, *Recepcija drugih religija u klasičnim muslimanskim djelima*, Zbornik Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu (7/2001), str. 73-93.; Muṭahhar b. Ṭahir

ili interpretativna tradicija će se na svojstven način na *povijesno-religijskoj* razini odnositi prema drugim religijskim tradicijama i njihovim doktrinarnim učenjima potvrđujući egzistiranje različitih civilizacijskih i religijskih svjetova gdje dolazi do afirmiranja religijskog pluralizma. Svakako, kroz proces globalizacije, pluralizam² dobiva na značaju shodno činjenici da su religijski svjetovi bliži jedni drugim negoli ikada prije. U takvom kontekstu, bazično pitanje je kako ostati odan vlastitim religijskim korijenima i tradiciji, a u isto vrijeme s poštovanjem i otvorenošću pristupiti religijskom svijetu drugoga. (Barnes, 2002:3) Kako i pored diferenciranog pogleda na fenomen *transcendentnog*³ biti u mogućnosti pomiriti i razumjeti drugoga i drugačijega? Kao pretpostavka za takav teološki ekskurs važno je koristiti se doprinosom jedne od važnijih teoloških disciplina savremenoga doba: *teologijom religija*. Muslimanska interpretativna tradicija je iznjedrila, oslanjajući se na referentni okvir vlastite religije, metodološke pretpostavke za objektivno i znanstveno valoriziranje i sagledavanje temeljnih postulata drugih religijskih i civilizacijskih svjetova. Na tom tragu, teologija religija podrazumijeva motrenje i razumijevanje drugih religij-

skih sistema iz rakursa naše teološke vlastitosti. (Terrin, 2006:25–26)

U nastavku naše elaboracije ovog temata⁴, a kroz nekoliko poglavlja, bavit ćemo se povijesnim, kulturološkim i teološkim pretpostavkama koje su pospješile nastajanje, u općem smislu, teologije religija, s posebnim akcentom na *muslimansku teologiju religija*. U tom smislu, uvidjet ćemo kako je, zbog više razloga, vremenski period obuhvaćen ovim istraživanjem mogao ponuditi i pretpostaviti pojavu ove teološke discipline.

Povijesni i kulturološki kontekst u kome nastaje muslimanska teologija religija

Kulturni i povijesni kontekst na svojstven način utječe, odnosno određuje karakter određenih procesa ili pojava u vremenu. Jednako tako će djelovanje muslimanskog mislećeg uma srednjovjekovnog perioda ili zlatnog doba kroz *intertekstualni dijalog*, u formi sadržajnih hereziografskih radova, biti prioritetno određeno i omeđeno okolnostima datog vremena. To je vrijeme kada su muslimani u svakom smislu bili izuzetno dominantni. Bit će u svojevrsnoj prilici da generiraju i etabliraju političke, ekonomske ali, na izvjestan način, i teološke matrice. Doktrinarni ali, jednako tako, i poli-

tički utjecaj muslimana će se proširiti na Južnu i Centralnu Aziju, Sjevernu Afriku i Evropu te će takva konstelacija odnosa proizvoditi potrebu za znanjem o drugim religijskim tradicijama. (Latief, 2012:3) Također, kulturne ali i intelektualne prilike, bit će razlogom da se muslimanski učenjaci srednjovjekovnog perioda određeni bave i analiziraju, a samim tim i percipiraju nove šiizmatске pokrete unutar samog islama ali, jednako tako, i religijske tradicije drugih naroda. U vezi s već predočenim, važnu pretpostavku za pojavu teologije religija čini djelimični vjerski pluralizam, no on, eksplicite, ne dovodi do pojave teologije religija u pravom smislu te riječi kao *praxisa* i *lexisa* sve dok ne dođe do objektivne (iskrene) te, u isto vrijeme, naučne valorizacije sadržaja drugih religijskih učenja odnosno kulturnih i civilizacijskih vrednota. To bi značilo da samim tim što se religija javlja u pluralnom svijetu, ne podrazumijeva da je spremna da ponudi kvalitetno suobraćanje s drugim religijama uz pojavu teologije religija kao vlastitog proizvoda.⁵

Vrijeme u kome najjasnije prepoznajemo iznimno veliki progres na polju teologije i filozofije, a samim tim pronalazimo i jasne obrise *muslimanske teologije religija* jeste vri-

al-Maqdisi, *Kitāb al-Bad' wa at-Tarih*, Maktaba at-Ṭakāfa ad-Dīniyya, vol. IV, str. 31.; Mustafa Prljača, *Arapski politeizam pred pojavu islama*, El-Kalem, Sarajevo, 2018.

² Religijski pluralizam kao *koncept* nije nešto novo na razini islamskog svjetopogleda jer konstitutivni izvori, ali jednako tako i interpretativni, potenciraju *pluralizam* kao nešto što je inherentno i prirodno za ljudsko društvo. (Kur'an, Jūnus, 10:99; Hūd, 11:118) Najizoliranija plemena u povijesti bila su u prilici susretati skupine ili ljude drugačijeg svjetopogleda/vjerovanja. Ona su, na svojstven način, ostvarivala korespondenciju na razini grupa bez obzira na raznolikost vjerovanja i uvjerenja. Ipak, sama forma iskazivanja i protežiranja vjerovanja i uvjerenja je ono što će tek sa dvadesetim stoljećem biti posebno potencirano uz veće razumijevanje vjerovanja drugih nego li

ikada prije. Vidi više u: Adnan Silajdžić, *Kriza religijskog identiteta u današnjem svijetu*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2004; Partridge, Christopher, *Enciklopedija novih religija*, Naklada Ljevak d.o.o., Zagreb, 2005.

³ O povijesnom razvoju ideje *Transcendentnoga* kroz različite religijske tradicije i svjetonazore vidi više u: Ismail Raji al-Faruqi, *Islam and Other Faiths*, The Islamic Foundation, Leicester, 1998., str. 21–70.

⁴ Smatramo važnim na ovom mjestu istaći da je, među prvima na našem podneblju, bosnankomuslimanski teolog Orhan Jašić predstavio posve angažirano povijesni razvoj i sam fenomen *teologije religija*. Spomenuti autor će u svojoj neobjavljenoj doktorskoj disertaciji naslovljenoj *Učenje islama u teologiji religije Hansa Kūnga* problematizirati ovaj fenomen s posebnim naglaskom na kršćansku

teologiju religija. Mi ćemo se, u našem radu, u mjeri u kojoj to bude neophodno, pozivati na konkretna saznanja iz spomenute disertacije, a u kontekstu našeg govora o samom razvoju ove znanstvene teološke discipline. S tim u vezi, naša posebna zahvalnost je O. Jašiću na činjenici da nam je ustupio spomenuti rad i tim prije nam preporučio mnogo korisnih saznanja.

⁵ Očit primjer jeste oficijelno kršćanstvo koje u tom smislu čeka XX stoljeće kako bi na institucionalnom nivou s jednog potpunijeg i teološki potrebnijeg diskursa razmotrilo i bavilo se nekršćanskim religijama. Vidjet ćemo kako kršćanska teologija religija nastaje kao naučna disciplina onog momenta kada se stvaraju pretpostavke nakon II Vatikanskog sabora da se drugom i drugačijem pride s više senzibilnosti, racionalnosti i odgovornosti.

jeme vladavine Abasija u Bagdadu (750-1258). Dolaskom Abasijske dinastije⁶ muslimanska zajednica izgrađuje ekonomsku, političku, vojnu ali i intelektualnu platformu⁷ koja omogućava da progresivno i aktivno pristupi povijesnim i društvenim zbivanjima. Za vrijeme halife El-Me'muna (813/198-833/218) osnovana je institucija poznata kao *Bejt el-hikme* (Kuća mudrosti) koja će doprinijeti prevođenju, a samim tim i trasponiranju znanja sa sirijskog, pahlavi, sanskrita i grčkog u arapski jezik (Rosental, 1975), što će omogućiti muslimanskim autorima bolji uvid u znanja i učenja drugih religijskih tradicija, a što će, s druge strane, implicirati susret različitih religijskih pogleda. Prioritetan razlog za prevođenje radova filozofsko-teološke prirode jesu polemike vođene direktno ili kroz formu intertekstualnog dijaloga muslimanske inteligencije tog vremena s teolozima i filozofima drugih tradicija jer je bilo posve jasno da se samo s

dobrim poznavanjem dotadašnje filozofsko-teološke tradicije (Silajdžić, 2003:104) i ovladavanjem filozofsko-teološkim pojmovljem može odgovorno i konstruktivno učestvovati u disputacijama te vrste. Važno je, ovdje, podsjetiti kako su prije halife El-Me'muna njegovi prethodnici Ebu Dža'fer el-Mensur (754-775) i Harun er-Rešid (786-809) bili preteče onoga što razumijevamo kao *Bejt el-hikme*.⁸ Takvo što će kao što smo rekli iskoristiti El-Me'mun, ostavljajući prostor za međureligijske debate s predstavnicima ne samo kršćanstva već i drugih religijskih tradicija poput maniheizma. Kršćanske zajednice toga vremena, prema muslimanskim i određenom broju zapadnoevropskih autora,⁹ dolazak muslimana na prostore koje su naseljavali smatrat će činom koji je nagovijestio novi društveni poredak u kome većina, bez obzira na razlike,¹⁰ kroz *modus vivendi* ima svoje mjesto i svoju punovažnost.¹¹

U IX stoljeću dolazi do signifikantnog interpretiranja i elaboriranja novih pitanja, gdje u isto vrijeme nastaju i razvijaju se znanosti poput fikha,¹² hadisa,¹³ teologije ali i filozofije i dr.¹⁴ Uprkos mnogobrojnim promjenama u političkom i kulturnom kontekstu, u periodu od IX do XIII stoljeća muslimanske historije, dolazi do pojave intelektualnih *polimata* koji će u svojim djelima, razumijevati i baviti se svekolikim problemima i procesima, a koji na svojstven način imaju svoga odjeka i u savremenom dobu. Za takvo što zaslužne su historijske okolnosti, kulturna osviještenost i duhovna određenost koje zajedno omogućuju kreiranje samosvjesne, univerzalne i žive muslimanske civilizacije. (Akbar, 1996:62) Muslimani će iskazati otvorenost i inkluzivnost prema drugačijim civilizacijskim i religijskim svjetovima njegujući dugu tradiciju susretanja s drugim i drugačijim. Oni će se, u naznačenome periodu, susresti s mnogim poznatim religij-

⁶ U naznačenome periodu dolazi do svojevrsne naučne revolucije na svim poljima. Muslimanska misleća tradicija predvodit će i bit će pokretač novih saznanja iz različitih naučnih oblasti. Vidi više u: Arshad Islam, "The Contribution of Muslims to Science During the Middle Abbasid Period (750-954)", u: *Revelation and Science*, vol. 01, br. 01 (2011), str. 39-56.

⁷ Detaljnije po pitanju razvoja same znanosti u abasijskom periodu vidi u: Aḥmad Amīn, *Duḥā al-Islām*, vol. I, Dār al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 2010.

⁸ Vrijedi istaći, a radi same usporedbe pravog stanja i odnosa stvari na polju znanosti uopće u tadašnjem svijetu, kako Karlo Veliki kao savremenik gore spomenutih koji su, osim što su osnivali i sami izučavali i naučavali različite znanstvene discipline, nije bio u mogućnosti napisati niti svoje vlastito ime. Vidi više u: *The Legacy of Muslim Spain*, I, Brill, 1992., str. 509. Navedeno prema: Rešid Hafizović, *Islam u kulturnom identitetu Evrope*, str. 108.

⁹ Prominentniji zapadnoevropski autori koji su problematizirali ovaj fenomen kroz svoje radove su: Will Durant, Arnold Thomas, LeBon Gustav, Arthur Stanley Tritton, Ron Landau, Lothrop Stoddard, Adam Metz i dr.

¹⁰ Socijalna inkluzivnost u vremenu koje tretiramo, bez obzira na svekolike razlike, bit će društveno pravilo. Veliki broj pripadnika drugih religija poput kršćana i Židova zauzimat će važna mjesta u samoj državi. Muslimani su, a historijske činjenice su neumoljive, iskazali izuzetan nivo razumijevanja i poštivanja drugoga dajući mu temeljna prava. Primjera je mnogo te ovom prilikom navodimo samo nekoliko: prvo, kada su muslimani osvojili Egipat, zadržali su radnike Bizantijce. Među istima je bio i čovjek po imenu Minās, kojeg je Heraklo bio postavio da upravlja sjevernim oblastima Egipta. Među poznatima je bio i Atanasios koji je u vrijeme Emevija obavljao određene funkcije u egipatskoj vladi. Za vrijeme Abasija u različitim ministarstvima su bili namješteni kršćani, među njima Nasr ibn Harun i Isa ibn Nestoris. Vidi više u: 'Abd al-Karim Zaydān, *Aḥkām al-Dimmiyyin wa al-Musta'minin*, Bagdad, 1982, str. 81-82; Hans Küng, Josef von Ess, *Kršćanstvo i svjetske religije: Islam*, Svjetlo riječi, Livno, 1995.

¹¹ Jacques Vaardenburg, Christians, Muslims, Jews and Their Religions, u: *Islam and Christian-Muslim Relations*, broj 1, 2004, str. 15. Treba istaći kako postoje i druga gledišta kada je posrijedi spomenuti fenomen. U tom pogledu detaljnije

vidjeti u: Adnan Silajdžić, *Islam u otkriću kršćanske Evrope. Povijest međureligijskog dijaloga*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2003.

¹² *Fikh* (el-fahm) je prvotno značilo razumijevanje pitanja vjere u najopćijem smislu. Kod ashaba i onih poslije njih *fikh* je i terminološki i sadržajno podrazumijevao sve ono što se tiče vjere. Nije pravljen razlika između pitanja iz domena vjerovanja, ahlaka i dr. Vidi više u: Sulayman al-Ašqar, Muḥammad Šabir, *Masā'il fi al-Fiqh al-Muqārin*, Dār an-Nafāis, Aman, 2003, str. 5-12; Nedžad Grabus, *Vjera, znanje i spoznaja*, IK Tugra, Sarajevo, 2014, str. 66.

¹³ Razvoj same nauke o hadisu tekao je kroz stoljeća nakon smrti Poslanika, a.s., kada dolazi do sistematizacije i nastajanja različitih zbirki hadisa. Zapravo, tokom III/IX stoljeća dolazi do oblikovanja hadiske znanosti kao rezultat hadiskog kritičizma. Vidi više u: Muhammad Abdul Rauf, "The Development of the Sciences of Hadith" u: *The Cambridge History of Arabic Literature*, 272-277.

¹⁴ Rani abasijski period jeste vrijeme kodificiranja šerijatskog prava (nastanka tradicionalnih pravnih škola) i hadiskih zbirki. Vidi više u: S. Husein Nasr, *Islam: Religion, History and Civilization*, New York, 2003.

skim tradicijama tadašnjeg svijeta.¹⁵ Najraniji susreti s kršćanstvom i judaizmom su ostvareni u formativnim godinama islama. Zatim će se upoznati s iranskim religijama zoroastrizmom i maniheizmom nakon pada Sasanidskog Carstva. Susret s grčkim odnosno helenističkim nasljeđem bit će izuzetno plodonosan kada je u pitanju razvoj određenih znanstvenih disciplina. Dalje će se u sjeverozapadnoj Perziji i Afganistanu susresti s budizmom te hinduizmom u mnogim dijelovima Indijskog potkontinenta. Doći će do kontakta s šamanizmom preko turskih plemena.¹⁶ Muslimani su od samog početka bili svjesni postojanja drugačijih oblika religioznosti jednako kao što su bili svjesni i u zlatno doba islamske civilizacije kada su u interpretativnom smislu ponudili mnoga saznanja i informacije. Ta saznanja će biti iznimno važna za samo određenje spram drugih religija s kojima će se islamska civilizacija u procesu akulturacije¹⁷ susresti jer će pravnici imati potrebu da takvo što definišu kroz formu institucije *zimmija*¹⁸ što su muslimani od samoga početka i činili.

Pojmovno određenje teologije religija

Prije nego li se odredimo prema samoj *teologiji religija*¹⁹ kao zasebnoj teološkoj disciplini, nužno je ukratko objasniti pojmove *religije*²⁰ i *teologije*.

Povijesno gledano, fenomenom religije su se bavile različite znanosti društvenog i humanističkog usmjerenja. U tom smislu bismo mogli kazati da unutar svijeta religije postoji onoliki broj definicija religije koliko i znanstvenih disciplina odnosno istraživača. Različitost formi religijske ortoprakse, religijskih doktrina i učenja produkuju različito poimanje njihova sadržaja. Riječ *religija* dolazi od latinskog korijena *religare* u značenju *vezivati se, povezati se*, što implicira sveukupnost življenja koje je u vezi s Božijom sveprisutnošću. Pojam koji među muslimanskim teolozima korespondira riječi *religija* jeste *ad-din*. El-Bakilani se u svom magnum opusu *Kitāb et-Temhīd* (Prologomena) posve koncizno osvrće na ono što bi moglo biti jedno od mogućih značenja riječi *ed-din*. El-Bakilani govori o četiri značenja: 1. sud u smislu nagrade; 2. sud u značenju odluke; 3. učenje i vjerska zajednica koja se obavezuje na vjeru te sljedstveno tome na čin pokornosti i djelovanja i 4. *din el-hakk* koji je islam tj. prepustiti se vođenju od Boga Dragoga. (Al-Baqillani, 1987:387) Pored spomenutih značenja, prema određenim arapskim gramatičarima ona je izvedena iz riječi *ed-dejn* u značenju *duga* tj. cjelovitnog služenja Bogu razumijevajući to kao *dug* za dar uvođenja čovjeka u egzistenciju. Analogno rečenome, Religija (ed-din) podrazumijeva kon-

stantno podsjećanje na ovaj dug koji obuhvata cio život i neodvojiv je od same esencije čovjekova bića. Nasuprot tome, etimologija riječi *re-ligio*, ništa manje, ukazuje i na onu vrstu vezivanja odnosno predavanja Bogu kao čovjekov samosvjestan i dobrovoljan čin, a što bi ukazivalo da je riječ o nedugovanome daru Božijemu. (Hafizović, 2018:30) Tako shvaćena, religija (ed-din) podrazumijeva vjeru (iman) koja je kao takva data čovjeku te vjerozakon na temelju koga se iskazuje potpuna odanost i predanost (islam) Bogu. Iz rakursa islama, religija kao konstanta čovjekova života ne predstavlja samo određenu specifičnu vrstu djelovanja/aktivnosti već se sagledava kao ukupnost ljudskih misli i akcija koje su u skladu s božanskim principima. (Nasr, 2003:25-27) Pretakanje odnosno prelivanje vjere (iman) u formi praktičnog iskaza, a posredstvom Božijega vjerozakona, u svijetu vidljivih formi dolazi do pojave/nastajanja onoga što oslovjavamo sa *Ed-Din el-islam*. (Hafizović, 1996:20) U kontekstu gore spomenutog, islam je religija koja je oblikovala zasebnu civilizaciju²¹ pretočenu u povijesni proces koji traje već 14. stoljeća ljudske povijesti geografski se razvijajući od Azije preko Afrike, pa do same Evrope i Amerike.

S druge strane, svako promišljanje fundamentalnih pitanja vjere, u

¹⁵ A. Silajdžić, *Recepcija drugih religija u klasičnim muslimanskim djelima*, str. 73.

¹⁶ Bulent Senay, *Islam and Other Religions*, Uludag Universitesi ilahiyat fakultesi, broj 9, str. 416.

¹⁷ O samom procesu akulturacije vidi više u: Eduard Kale, *Povijest civilizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 6. izdanje, 1990, str. 9; Ralf Bilz, *Antropologija danas*, Beograd, 1972, str. 540.

¹⁸ Riječ je o sistemu koji garantira religijska i svaku drugu vrstu prava onoga na koga se odnosi tj. nemuslimane. Zapravo, ovaj sistem reguliše odnose između muslimanske vlasti i nemuslimana koji je sada nazivaju *zimmijama* (ehl ez-zimme), odnosno *ljudi pod ugovorom*. Na važnost poštivanja onoga koga se prihvatilo ili podvelo pod ovu kategoriju ukazuju i riječi Poslanika, a.s., koje

ćemo parafrazirati, a koje kazuju da ćemo on na Sudnjemu danu biti na strani štićenika/zimmija protiv onoga ko ih je tlačio (Ahmed ibn Hanbel, *Musned*). Vidi više u: I. R. al-Faruqi, *Islam and Other Faiths*, The Islamic Foundation, Leicester, 1998, str. 90-91; Leonard Chrysostomos Epafra, *The Condition of Jewish Minority in Medieval Egypt*, *Al-Jamia'ah*, vol. 51, 2, 2013, str. 409-442; Jüsuf al-Qaradawī, *Gayr al-Muslimin fi al-Muğtama' al-Islām*, Maktabah Wahbah, Qahira, 1977, str. 7.

¹⁹ Sam pojam i pojmovni instrumentarij kojim se koriste teolozi religija izazvat će brojna osporavanja. Teolozi poput Jamesa Frederiksa, Francis Clooneya ali i drugih smatraju kako je teologija religija irelevantan projekat i kao takav nepotreban. Vidi više u: James L.

Fredericks, *Faith among Faith: Christian Theology and Non-Christian Religions*, Paulist Press, 1999.

²⁰ U radu nećemo tretirati antropološku niti sociološku definiciju naznačenoga pojma jer bi takvo što uzelo mnogo prostora. Ograničit ćemo se na religiolološko razmatranje ovog fenomena.

²¹ O onome šta *civilizacija*, u pojmovnom i svakom drugome smislu, jeste odnosno šta nije vidi više u: Eduard Kale, *Povijest civilizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 6. izdanje, 1990, str. 5-14; Oswald Spengler, *The Decline of the West*, New York, vol. I, 1932; Arnold Toynbee, *A Study of History*, Oxford University Press, 1972; Dawson, *Progress and Religion*, London, 1945. Također, jedan od zanimljivih izvora o ovoj temi jeste: *Zajednica srednjeg puta*, El-Kalem, Sarajevo, 2013, str. 29-38.

najširem smislu te riječi, u domenu je teologije.²² Terminološki promatrano, riječ *teologija* je sukus dvije grčke riječi: *theos* (Bog) i *logos* (riječ). Po sebi se razumije, da bismo definisali ili pobliže odredili definiciju teologije najprije ćemo otpočeti s definicijom *teologije* kao ljudskog djela (Küng, Ess, 1995:120) i znanosti o samoj vjeri, a koja ima za cilj da, najprije, afirmira a zatim i načini apologiju osnova vjere. (Hafizović, 2010:10) Ona je svjesno i metodičko objašnjenje i razlaganje božanske objave koja je vjerom primljena i shvaćena. (Rahner, 2008) Teologija se, u općemu smislu te riječi, najčešće definira kao nauk o Bogu. No, teologija je, nadsve, kreativno posadašnje i promišljanje Božije riječi u promijenjenim okolnostima. (Bižaca, 2008:12) To promišljanje podrazumijeva u povijesnom smislu artikulaciju unutar jedne religije ali po normativnom i aksiološkom karakteru (Terrin, 2006:26) ona sebe osjeća pozitivnom da vrednuje druge religije kao svojevrsne subjekte i objekte njena bavljenja. Ova definicija je najbliža da opiše ono što se podrazumijeva pod naukom Kelama (*ilm el-kalam*) u muslimanskoj intelektualnoj tradiciji koja se pojavljuje kao nasušna potreba u procesu akulturacije (*imtiazdž es-sekaf*) kada ima ulogu da reaffirmira i aktualizira Božiju riječ u novim okolnostima koristeći se dotadašnjim dostignućima na polju filozofije i nauke. U tom slučaju govorimo o znanosti koja nastoji posredstvom ljudskoga intelekta uozbiljiti te, samim tim, razumjeti i propitati osnovne sadržaje/postula-

te vjere (Hafizović, 2006:7-17) s posebnim akcentom na pitanje Božije Jednoće (tevhid). (Silajdžić, 2004:8-10) Shodno mnogobrojnim poljima koje teologija obuhvata kroz vrijeme doći će do diferencijacije na nekoliko znanstvenih oblasti kao što su: dogmatska teologija, sustavna, povijesna, narativna teologija oslobođenja i dr.

Povijesni presjek: pojava teologije religija kao akademske discipline

Slobodni smo kazati kako je čovjekova religijska povijest stara onoliko koliko i sama povijest čovječanstva. U kontekstu kazanoga, važno je potcrtati kako brojni teolozi smatraju da je monoteizam (tevhid) kao primordijalna ideja bio i ostao polazišna tačka i revelacijska istina u domišljanju i razumijevanju Boga. Postoje također tendencije, naročito na Zapadu,²³ koje nastoje predstaviti ateizam, henoteizam, dualizam, politeizam, animizam kao polazišnu tačku u razvoju religijske svijesti što je prema njihovim tvrdnjama dovelo do evolucije ka monoteizmu. Ove uvodne napomene su bile neminovne jer nam je namjera na ovom mjestu akcentirati važnost ideje *tevhida*²⁴ za naš daljnji rad shodno činjenici da je muslimanska teologija religija na tom duhovnom humusu izrasla i po tome postala prepoznatljiva.

Važno je istaći da su prvi ozbiljni radovi o drugim religijskim tradicijama većinom s historijskog aspekta, uz određena ograničenja, napi-

sana rukom grčkih i rimskih pisaca poput Herodota²⁵, Plutarha i Tacita. (Waardenburg, 1999:18) Na tom tragu muslimanska srednjovjekovna skolastika razvit će sveobuhvatan pristup povijesti religija. Dapače, klasični muslimanski autori će kroz duži vremenski period pisati o svim tada živućim religijskim tradicijama i na taj način omogućiti uvid u stanje religijske svijesti na nivou svijeta kao cjeline.

Povijest religijskih tradicija jeste povijest ignorancije, osporavanja, susretanja i dijaloga. U ovom dijelu rada namjera je da se predstave najvažnije činjenice koje se odnose na opći razvoj, definiciju, predmet bavljenja i ciljeve onoga što jeste teologija religija uopće. S jedne strane, iz ugla kršćanstva, jer je kao naučna disciplina pojmovno određena i kao takva etablirala na Zapadnim univerzitetima, a s druge strane iz ugla islama, jer su obrisi teologije religija posve vidljivi u srednjovjekovnom periodu muslimanske civilizacije. Naš uvid i izlaganje u pogledu samog razvoja teologije religija neće ići hronološkim redom zbog već spomenutog razloga.

Modernističke tendencije tokom XIX stoljeća dovest će do pojave *religijskog pluralizma*, gdje dolazi do izravne interakcije različitih religijskih svjetova. Od tada religijski pluralizam će se oslovljavati kao ontološka i religiozna činjenica koja ima svoje i filozofsko i teološko utemeljenje. Od XIX stoljeća kršćanski znanstvenici će problematizirati status nekršćanskih religija unutar akademskih, ali i crkvenih krugova. U vremenu do XX

²² Teologija je najprije intelektualna disciplina koja postavlja i odgovara na fundamentalna pitanja ljudskoga postojanja. Vidi više u: *Rane škole kelama*, priredio: Adnan Silajdžić, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 2004., str. 11.

²³ Ovdje posebno mislimo na teorije koje su predstavili i zagovarali E. Burnet Tylor, John Lubbock, Durkheim u 20. stoljeću. Takve evolucionističke teorije su se ticale porijekla religije i pretendovale da predstave kako je došlo do evolucije religijskog od ateizma preko politeizma ka etičkom monoteizmu. Vidi više: E.E. Evans, *Pritchard Theories of*

Primitive Religion, University of Oxford, 1965; Eric J. Sharp, *Comparativ Religion: A History*, Illinois, drugo izdanje, 1986, 51-52.

²⁴ Kada govorimo o ovom *teološkom aksiomu* u kontekstu islama, nužno je kazati kako su gotovo svi muslimanski klasici, bez izuzetka, ukazali na sve devijacije koje su nastajale u pogledu nerazumijevanja i pogrešnoga poimanja onoga što Bog jeste. El-Eš'ari će izreći čuveni teološki princip *bilā kejfē* (bez pitanja kako) želeći naći sredinu između dvije teološke krajnosti i to: antropomorfizma (tešbih) i negiranja Božijih atributa (ta'til) kroz

alegorijsko razumijevanje. Vidi više u: Adnan Silajdžić, *Filozofska teologija Abu al-Hasana al-Aš'arija*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1999, str. 20; I. R. al-Faruqi, *Islam and Other Faiths*, str. 51.

²⁵ Bavit će se religijskim običajima drevnih naroda poput Egipćana, Babilonaca, Perzijanaca, i dr. Jedna od njegovih važnijih tvrdnji i saznanja jeste insistiranje na činjenici kako je sama grčka kultura i religija preuzeta iz staroga Egipta. Vidi više u: E. J. Sharp, *Comparativ Religion: A History*, str. 4; Branko Bošnjak, *Grčka filozofska kritika Biblije*, Naprijed, Zagreb, 1971, str. 55.

stoljeća stav katoličke crkve je bio posve jasan kada govorimo o drugim religijskim tradicijama oslonjen na rigidnu tradicijsku liniju izraženu kroz poznato teološko načelo *extra ecclesiam nulla salus*. Kršćanska teologija se dugi niz stoljeća nije nalazila u poziciji da smislenije i odgovornije pozicionira pripadnike drugih religija unutar povijesti spasenja. Tek u susretu s drugim religijskim tradicijama, kada je potreba za drugim i drugačijim postala realnost, doći će do pojave nekoliko pristupa u pogledu odnošenja prema nekršćanskim vjerskim tradicijama. Različiti teološki pristupi prema samom procesu religijskog pluralizma oblikovat će posebnu disciplinu unutar teologije poznatu kao *teologija religija*. (Dag, 2017:8) Na marginama crkvenog učiteljstva kroz njenu povijest pojavit će se neznatan broj teologa koji će se baviti drugim religijskim tradicijama kao institucionalnim formama izlivanja Božije milosti.

Kršćanska teologija religija u aktualnom značenju riječi (Bižaca, 2013:121) gotovo i da nije opstojala sve do Drugog vatikanskog sabora kada dolaze do izražaja glasovi onih teologa koji nastoje kroz odgovoran i kultivisan odnos prema drugima pronaći njihovo mjesto i ulogu u povijesti čovječanstva. Kršćanska teologija religija²⁶ kakvu danas poznajemo nalazi duhovni poticaj i utemeljenje kroz dokumente Drugog vatikanskog sabora. U dokumentu Deklaracija o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama *Nostra Aetate* (Barnes, 2002:29-54) stoji kako Crkva²⁷ ne isključuje mogućnost da i u drugim religijama postoje zrake istine.²⁸ Ovakvo što nam govori o kontekstualnoj promjeni paradigme koja je okrenuta nekršćanskim religijskim tradicijama te svjedoči kako je ovo jako mlada teološka discipli-

na, u kontekstu kršćanskog učenja. Usputno, zbog saznanja razumijevanja izvorišta navodimo kako teologija religija unutar islamskog svjetopogleda svoj razvojni gen duguje klasičnim muslimanskim autorima. Poseban doprinos razvoju i etabli-ranju ove naučne oblasti kroz svoje radove daju poznati autori tog perioda: El-Eš'ari, El-Maturidi, 'Abd el-Džebbar, El-Biruni, Eš-Šahrastani, El-Bakilani, Ibn Hazm i dr. Zbog toga će moderni muslimanski teolozi, koji se bave pitanjem iz područja teologije religija, a na čemu će posebno potencirati i kroz svoje radove afirmirati bosanskomuslimanski teolog Adnan Silajdžić, istaknuti kako je ova disciplina iznikla iz *duhovnoga humusa* koji je naslonjen na konstitutivne i interpretativne izvore religije islama.

Kršćanska teologija religija u današnjoj formi i metodološkoj orijentaciji jeste radikalna novost (Bižaca, 2013:137) i kopernikanski zaokret u kontekstu odnosa kršćanstva naspram nekršćanskih religijskih tradicija. Kršćanstvo nije bilo zainteresirano, iako je kao takvo nastalo i bilo u doticaju s različitim religijskim svjetovima, kako to vole kazati kršćanski teolozi religija, za ozbiljno bavljenje drugim religijskim idejama u prošlosti, a naročito ne u srednjovjekovnom periodu kada će veći broj muslimanskih učenjaka kroz grandiozna djela (Sharp, 1986:11) etabrirati teološke standarde u odnošenju prema religijskim doktrinama drugih društvenih grupa odnosno naroda.

Šta se desilo pa je došlo do potrebe da se s teološke tačke motrenja svijet oko sebe sagledava iz posve drugačije perspektive nego li je to bilo uobičajno u stoljećima prije? Reći ćemo kako je jedan od mnogobrojnih faktora to što kršćani sada intenzivnije dijele životni prostor sa

sunarodnicima koji pripadaju drugim religijama gdje je prisutan radikalni pluralizam institucija i svjetonazora. Takvo što podstiče da se traže drugačija rješenja iz ugla kršćanske teologije kako bi se život učinio mogućim i kako bi se u globalnom svijetu, gdje je međureligijska snošljivost prijeka potreba, drugima priznalo njihovo dostojanstvo i pravo na različitost. Naravno, da bi se takvo što ostvarilo neophodno je bilo ozbiljno proučiti religijske tradicije upoznavajući njihove temeljne karakteristike, a da takav pristup ne bude obojen predrasudama i stereotipima.

Donošenje vrijednosne prosudbe o religijama uzimajući kao polazište vlastitu religijsku tradiciju oblikovanu na poznavanju konstitutivnih i interpretativnih izvora jeste domen *teologije religija*. Sljedstveno tome, kršćanska teologija religija je teološka grana koja na temeljima i zasadama kršćanske objave i crkvene tradicije donosi vrijednosni sud o drugim religijskim tradicijama o smislu i domaćaju spasiteljskih elemenata u nekršćanskim religijama. Ciljevi takve teologije religija su višestruki. Najprije, njena uloga je da interpretira ulogu kršćanstva u promijenjenim okolnostima kao što je pojava religijskog pluralizma. Drugo, detektovanje konačne svrhe i nužnosti religijskih tradicija u kontekstu onoga što razumijevamo kao *povijest spasenja*. Konačno, potreba da se upozna sa sadržajem konkretnih religija prosuđujući njihovu vrijednosnu dimenziju²⁹ kroz prizmu kršćanstva. (Bižaca, 2008:135) S tim u vezi, esencijalna pitanja koja pred sebe postavlja teologija religija koja se razvija na Zapadu jesu: Da li Božija milost djeluje i biva prisutna u drugim religijama? Da li su one sredstvo koje vodi spasenju? Da li su one u sukobu ili su komplementarne onome što predstavlja kršćanstvo? Na

²⁶ W. Pannenberg je početkom 60-ih godina ovu teološku disciplinu nazvao *teologijom religijske povijesti*. Teolog H.R. Schlette je među prvima počeo koristiti pojam teologija religija ranih šezdesetih godina.

²⁷ O samom pojmu Crkve i onome što ona predstavlja u samoj svojoj suštini

vidi detaljnije u: Luka Markešić, *Crkva Božja: postanak, povijest, poslanje*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2005.

²⁸ Važno je napomenuti da u konstituciji *Lumen gentium* (br. 16-17) i *Gaudium et spes* (br. 36)/ te u dekretu o misijskoj djelatnosti *Ad gentes* (br. 3) nalazimo

doktrinarnu elemente koji se bave spomenutom problematikom.

²⁹ Teološka kvaliteta tj. pitanje vrijednosnog sustava određene religijske tradicije i danas predstavlja jednu od najprioritetnijih i najčešće elaboriranih tema u teologiji religija.

kraju, poredeći ih s kršćanstvom, jesu li one punovažne ili vjerodostojne ili su manje vjerodostojne ili su jednostavno nevjerodostojne?³⁰

Kršćanska teologija religija koristi tri modela³¹ ili pristupa u pogledu bavljenja drugim religijskim tradicijama. Ovdje ćemo se posve kratko zadržati na tim trima modelima.³² Shodno tome, govorimo o sljedeća tri pristupa³³ koja će artikulirati i elaborirati kršćanski teolog Gavin D'Costa:

1. *Ekleziocentrični* ili *ekskluzivistički* model³⁴ koji se u prosudbi i ulozi drugog i drugačijeg oslanja na poznati teološki aksiom *extra ecclesiam nulla salus*. (Ivančić, 2007:138-139) *Ekskluzivistička* teologija pored gore navedenog načela koje je striktno vezana za katoličku percepciju svijeta i spasenja oblikovana je i kroz sljedeća dva načela: prvo, spasenje je jedino moguće kroz Krista (*solus Christus*). Prema kazano, Krist je došao u svijet kako bi donio spasenje. Drugo, spasenje je jedino moguće kroz eksplicitnu vjeru u Krista koja dolazi kroz slijeđenje Svetih spisa, kroz pokajanje, krštenje i prihvatanje novog života u Kristu. (D'Costa, 2009:25-26) Prema spomenutom modelu, spasenje je jedino moguće u kršćanstvu, gdje se odbacuje bilo kakva vrijednost drugih religija. Takav pristup je još uvijek prisutan kod određenog broja protestantskih teologa evangelika. (Knitter, 1996:80-96) Otac modernog ekleziocentričnog modela jeste

daleko poznati protestantski teolog Karl Barth.

2. Drugi model jeste *pluralistički* ili *teocentrični*. Prema predstavnicima spomenutog modela u promijenjenim okolnostima kroz povijest religijskog dolazi do neminovnog evoluiranja od ekleziocentrizma ka kristocentrizmu sve do teocentrizma kao jedinog obćavajućeg pristupa u svijetu vjerskog pluralizma. (Bižaca, 2008:112-130) Ovaj model podrazumijeva postojanje više puteva ka istom cilju, te ne daje primat jedinoga spasitelja Kristu. Najznačajniji predstavnik i rodonačelnik spomenutog modela jeste Paul F. Knitter, te John Hick.
3. Posljednji i najzastupljeniji model među katoličkim teolozima jeste *inkluzivni* model. Načelo na kome se temelji ovaj pristup glasi: *extra Christum nulla salus*, tj. nema spasenja bez Krista. Ovaj pristup uključuje Kristovo spasenje u religijama. Drugim riječima, religije mogu postati posrednici u procesu spasenja samo u toliko što se u njima očituje djelovanje Duha Svetoga na način da Krist predstavlja definitivnu i jedinu eshatološku puninu spasenja. On je *zaglavni kamen* u povijesti spasenja. Najznačajniji predstavnik ovog modela jeste Karl Rahner.³⁵

Perry Schmidt-Leukel će ključne termine kršćanske teologije religija koncizno definisati: *ekskluzivisti* stoje na stanovištu kako je

spoznajno znanje transcendentne realnosti samo i jedino posredovano putem jedne religije; *inkluzivisti* tvrde kako je takvo što moguće postići unutar više religija ali samo jedna od njih ima primat i jedinstven put; *pluralisti* smatraju kako se do znanja o transcendentnom te samoga spasenja može doći posredstvom ne jedne nego više religija bez protežiranja jedne od njih kao superiorne u odnosu na druge. Spomenuti pristupi kao što smo mogli vidjeti ukazuju na različito motrenje i vrjednovanje nekršćanskih religijskih tradicija te mogućnosti koje one pružaju u kontekstu spasenja. Svakako da je važno na ovom mjestu imati u vidu kako papa Ivan Pavao II, 6. augusta 2000. odobrava i svojim autoritetom na plenarnoj sjednici potvrđuje i zahtijeva da se publicira Deklaracija *Dominus Iesus – Gospodin Iesus* koja nedvosmisleno potvrđuje kako je objavljena istina da je Krist jedini i sveopći Spasitelj svijeta, a Katolička crkva jedina i sveopća Kristova crkva.³⁶ Ovim činom se u novijim okolnostima jasno odbacuje jednakovrijednost religija te se primat daje katoličkoj crkvi i Isusu Kristu kao jedinome spasitelju. Takav stav Crkve na početku XXI stoljeća jeste *dramatično* promijenio kurs samog razvoja teologije religija unutar katoličanstva jer takvo što limitira ekumensku i interreligijsku dimenziju dijaloga kao važnog resursa teologije religija.

Muslimanska teologija religija

Teologija religija se kao akademska disciplina, a što smo već naznačili prethodno, pojavila polovinom

najbliže prve generacije, a u modernom periodu najistaknutiji zagovornik jeste Seyyid Qutb. Vidi više: E. A. Dag, *Christian and Islamic Theology of Religions*, str. 91-95.

³⁵ K. Rahner se smatra ocem klasičnog kristocentričnog inkluzivnog modela.

³⁶ Ivan Fuček, "Uz Deklaraciju Dominus Iesus – Gospodain Iesus", *Obnovljeni život* (55) 4 (2000), str. 513-531.

³⁰ Peter Feldmeier, Is the Theology of Religions an Exhausted Project, *Horizons*, 35/2 (2008), str. 253-270.

³¹ Vidi više u: O. Jašić, *Učenje islama u teologiji religije Hansa Künga*, str. 26-30; Mahmud Ayoub, "Islam and the Challenge of Religious Pluralism", *Global Dialogue* 2, 1 (2000), 53-64, navedeno prema: E. A. Dag, *Christian and Islamic Theology of Religions*, Routledge, London and New York, 2017.

³² Kroz prezentirane modele ili pristupe nekršćanskim religijama u povijesti, kršćanstvo će iskazati šta druge religijske tradicije jesu: *instrumentum Dei* ili *instrumentum diaboli*.

³³ Također, Alan Race u svom djelu *Christians and Religious Pluralism* (1983) govori o ove tri dimenzije kršćanske teologije religija.

³⁴ Prema određenim modernim muslimanskim teolozima, ovaj poziciji su

prošlog stoljeća na Zapadu³⁷ gdje će najznačajnije pitanje na kome se zasniva i insistira kršćanska teologija religija biti pitanje *spasenja* pripadnika drugih religija. To će biti moguće jer nakon drugog Vatikanskog sabora dolazi do otvaranja kršćanstva prema svijetu (*aggiornamento*). S druge strane, savremeni muslimanski teolozi nisu se sistematično bavili niti razvijali ovu disciplinu kao nešto što pripada muslimanskoj intelektualnoj baštini. (Dag, 2017:83) Svakako da takvo što ne znači da se ona nije *idejno* razvijala unutar muslimanskog intelektualnog pregnuća. Vraćajući se na same zasade i razvojni put islamske teologije, uvidjet ćemo kako se ona u suštinskom smislu etablirala u okrilju islamske teološke misli. Obrise teologije religija možemo pratiti od samih početaka islama, a njenu stvarnu formu u zlatnom dobu kroz radove muslimanskih autora. Mi se upravo u ovom radu bavimo vremenskim periodom bez koga nije moguća ozbiljna elaboracija ovog fenomena. S tim u vezi, drugi dio rada u kome ćemo prezentirati način na koji muslimanski učenjaci tog perioda percipiraju druge religij-

ske tradicije ili direktnije određene doktrine jeste ponajbolja i najautentičnija potvrda naše hipoteze kako je teologija religija u općem smislu najoriginalniji plod muslimanske misleće tradicije.

Treba reći da određeni moderni muslimanski mislioci³⁸ nastoje skromnim ili gotovo nikakvim intelektualnim poniranjem u povijest islamskoga mišljenja (posebno srednjovjekovnog perioda) u teološkome smislu transponirati i inkorporirati pristupe koje od nedavno baštini kršćanska teologija religija baš kao što se to činilo u posljednjih nekoliko stoljeća s mnogolikim političkim, sociološkim, filozofskim idejama i izumima.³⁹ Dapače, muslimani su na samome početku kroz proces bavljenja drugim religijskim tradicijama kreirali vlastitu metodologiju⁴⁰ u procjeni doktrinarnih učenja drugih religijskih tradicija. Ta metodologija će na izvjestan način biti transponirana i modificirana kroz druge teologije religija u manjoj ili većoj mjeri. Znanost podrazumijeva dinamizam i konstantnu razmjenu stečenoga znanja i nije je moguće ograničiti ili pretpostaviti kao nešto konačno.

Ipo facto, preuzimanje pojmovnog instrumentarija iz domena kršćanske teologije religija i transponiranje na polje same muslimanske teologije religija u mjeri u kojoj to ne narušava njenu originalnost je prihvatljivo dočim u suprotnom takvo što, zbog mnogolikih teoloških razlika, može samo proizvesti nejasnoće i neodređenosti.

Da bismo pobliže posvijestili prethodne napomene, važno je istaći sljedeće: prvo, postoji različito razumijevanje fenomena objave u interpretativnoj tradiciji islama i u kontekstu drugih religijskih tradicija, a posebno u odnosu naspram kršćanstva; drugo, kršćanstvo i islam imaju diferencirane poglede na preegzistentnu duhovnu predispoziciju čovjeka;⁴¹ treće, u razvojnom smislu, ove dvije teologije religija su iznikle u različitim civilizacijskim, kulturnim i religijskim okolnostima te samim tim nose svoju vlastitost u odnosu prema drugome; četvrto, pitanja kojima se bave nisu uvijek identična, što odgovara samim razlozima etabliranja ove discipline u ovim različitim civilizacijskim svjetovima; peto, kršćanstvo kao takvo pretenduje da

³⁷ U Novom zavjetu, a jednako tako i u prvim stoljećima kršćanstva, nema ozbiljnoga interesa za bavljenje drugim religijskim tradicijama. S druge strane, odmah na početku pojave islama, imamo muslimanske autore koji se kroz različite forme bave drugima. Et-Taberi (838-923) piše o perzijskim formama religioznosti; El-Balađuri (892) piše o prvim susretima muslimana s indijskim religijama; Meš'udi (956) piše o judaizmu, kršćanstvu i indijskim religijama; El-Biruni (973-1050) piše o indijskim i perzijskim religijama, te Eš-Šahrastani (1153) koji piše prvu historiju religija baveći se svim poznatim religijskim grupama tada poznatoga svijeta. Vidi više u: E. J. Sharp, *Comparative Religion: A History*, Illinois, drugo izdanje, 1986, 8-12.

³⁸ Više o ovoj problematici vidjeti u: Muḥamed Hasan Halil, *Islam and the Fate of Other: The Salvation Question*, New York, Oxford University Press, 2002; Rifat Atay, *Religious Pluralism and Islam: A Critical Examination of Johan Kick's Pluralistic Hypothesis* (doktorska disertacija), University of S. Andrews, 1999.

³⁹ Dolazi do osporavanja pa čak i jedne vrste prezirnog gledanja na ono što je interpretativna tradicija islama iznjedrila u medijavalnom periodu od strane modernih pregalaca na polju teologije religija koji će po njihovu uvidu takvu restriktivnu interpretaciju drugoga odbaciti. E. A. Dag, *Christian and Islamic Theology of Religions*, Routledge, str. 101.

⁴⁰ Tri su bazične postavke koje određuju odnos muslimana naspram nemuslimana i sve su kao takve derivirane iz Časnoga Kur'ana prema riječima Waardenburga. Prvo, Kur'an pravi jasnu razliku između vjernika i onih koji to nisu, muslimana i nemuslimana. Tri su indikatora koja ukazuju na diferencijaciju između nemuslimana i muslimana: a) oni ne priznaju Jednoga Boga; b) Muhammeda, a.s., ne prihvataju kao konačnog i sveobuhvatnog donosioca Božije poruke; c) Kur'an ne prihvataju kao posljednju Božiju Objavu. Drugo, Kur'an pravi distinkciju između dvije kategorije nemuslimana – naime na jednoj strani su Kršćani, Jevreji,

Zoroastrijanci i Sabejci, a na drugoj su politeisti (mušrikun) sa primitivnom formom religijskog ispovijedanja. Treće, Kur'an pravi jednu određenu razliku među samim nemuslimanima koja je u uskoj vezi sa prvom spomenutom. Riječ je o onima koji vjeruju u Jednoga Boga ili monoteisti i onima koji vjeruju u više od Jednoga Boga (politeisti).⁴¹ Ove tri bazične distinkcije su temeljne kada je po srijedi razumijevanje srednjovjekovne muslimanske teološke percepcije nemuslimana tj. drugih religijskih tradicija. Vidi više: Jacques Waardenburg, *Christians, Muslims, Jews, and Their Religions*, u *Islam and Christian – Muslim relations*, broj 1, 2004, 18-19; Enes Karić, *Kako tumačiti Kur'an: uvod u komentatorske teorije klasičnog perioda*, Tugra, Sarajevo, 2018, str. 172-178.

⁴¹ Fenomeni poput krivnje, primordijalnoga grijeha, a naposljetku i otkupljenja predstavljaju prevažne teme same kršćanske vjere. Vidi više u: K. Rahner, *Temelji kršćanske vjere: Uvod u pojam kršćanstva*, str. 127.

jeste religija spasenja⁴² dok islam prvotno sebe smatra religijom Božije milosti. Ipso facto, nekritičko preuzimanje pojmova i samih sadržaja koje sa sobom nose ekskluzivizam, inkluzivizam ili pluralizam na način kako se to sagledava i tretira u kršćanstvu u kontekstu muslimanske teologije jeste manje važno pitanje; šesto, zbog sukcesivnog objavljivanja kur'anskih stavaka nije moguće, naročito na teološkoj razini, izolirano posmatrati govor o religijskim tradicijama bez dovodenja istih u vremenski i prostorni kontekst.

U pogledu govora o pojmu i nastanku muslimanske teologije religija, metodologija koju su oni koristili u prezentiranju, otkrivanju i transponiranju učenja drugih je osnovni fundament discipline koja će svoje ime dobiti u XX stoljeću. Osim izuzetno maloga broja kršćanskih teologa koji su u prvo vrijeme počeli da se bave ovim područjem teologije, kršćanski teolozi su tek nedavno svojim intertekstualnim pristupom počeli davati skromni doprinos u oblasti znanosti poznatoj kao teologija religija.

Muslimanska teologija religija nosi svoju originalnost samim tim što se bazično razvijala u posve religijski pluralnom društvu bivajući pozvana da se okrene drugome shodno kur'anskim pozivima i praksi poslanika Muhammeda, a.s. Također, nastoji pristupiti drugim religijskim tradicijama gdje pravi distinkciju između onoga što je ispravno od onoga što je pogrešno u doktrinama drugih, procjenjujući vrijednosno koliko određena dogma korespondira istinama vlastite vjere.⁴³ Shodno tome, najvaž-

nije pitanje jeste da li islam prihvata religijski diverzitet kao Božiju volju te da li islam ostaje otvoren naspram takvih civilizacijskih svjetova? Islam, nedvojbeno, prihvata postojanje religijskog pluralizma ali ne i pluralizma religijskih istina kao aksioma. Kredo "nema spasenja van institucija vjere ili crkve" nije nikada u islamskoj teologiji institucionaliziran. Ako pogledamo klasični, ali i moderni period, primijetiti ćemo kako muslimani daju malu pozornost ovom pitanju nego li to čine kršćani. (Dag, 2017:108) Svakako, prema određenim modernim muslimanskim autorima, dominantna muslimanska teološka srednjovjekovna pozicija može se okarakterizirati kao privrženost načelu "nema spasenja izvan islama". (Fadel, 2010:5-6)

Sublimirat ćemo i zaključiti prethodno kazano jednim posve logičnim upitom: Zašto stojimo na stanovištu da je teologija religija plod muslimanskog mislećeg uma? Mnogo je razloga za tu tvrdnju. Zapravo, istinska teologija religija pojavljuje se tamo gdje postoje osnovne pretpostavke:

- najprije, postojanje više religija (religijski pluralizam),
- objektivni pristup teološkim pitanjima,
- etika odgovornosti prema pisanoj riječi i intelektualnom radu,
- sloboda mišljenja,
- visoka razina samosvjesnosti i poštivanja drugih religijskih tradicija,
- odsustvo onoga što se u akademskom svijetu zove odium theologicum (*bezrazložna vjerska mržnja*).

jer uz doktrinu spasenja koju zagovara kršćanstvo, neminovno je da ide i pitanje *istočnog grijeha* koji se u teologiji još naziva "peccatum originale originans". Vidi više u: Mun'im Sirry, *Scriptural Polemics: The Qur'an and Other Religions*, Oxford University Press, New York, 2014, str. 64-65.

⁴³ Muhammed Azizan Sabjan, Noor Shakirah, Early Christian Sects and Schisms in *Al-Milal wa al-Nihal: A Study on Muḥammad 'Abd al-Karīm al-Šāhristānī*, *Tafhim: IKIM Journal*

Muslimansko društvo tog vremena u manjoj ili većoj mjeri je etabliralo i kultiviralo ove postulate. Teologija religija stvara objektivne pretpostavke i čini mogućim *intertekstualni dijalog*⁴⁴ između različitih religijskih svjetova, uvažavajući njihovu različitost. Konstitutivna ali jednako tako niti interpretativna tradicija islama nije nikada dovela u pitanje osnovno ljudsko pravo na *slobodu vjere* kako pojedinca⁴⁵ tako i zajednica jer bi to značilo prisiljavati nekoga da *povjeruje* ono što ne želi *vjerovati* (Al-'Awwa, 1998:23), već se s aspekta teologije religija bavila evaluacijom doktrinar-nih teoloških sistema drugih.

Zaključna razmatranja

Islam se kao sistem vjerovanja, *par excellence*, razvijao i afirmirao u religijski pluralnom društvu te je, s tim u vezi, pokazao veliku religijsku i socijalnu inkluzivnost, vjersku otvorenost/snošljivost, uz konstantno isticanje kako Božija milost nadvladava sve identitete i realitete. Takvo što nalazi utemeljenje kroz konstitutivne i interpretativne izvore vjere, ali i kroz bogatu muslimansku povijest. Zapravo, klasični autori su, nadasve, bili odlučni u nastojanju da kroz teološko-filozofijsku i povijesnu optiku sagledaju i percipiraju druge živuće religijske tradicije. Na temelju inovativne metodološke prakse, a unutar onoga što danas razumijevamo kao *muslimanska teologija religija*, oni su nastojali da iz rakursa vlastite religije teološki promatraju i sagledavaju najznačajnija doktrinarna učenja u kontekstu mnogolikih religijskih svjetova. Razumije se, sadržaj našega

of Islam and Contemporary World 8 (2015): 19-36.

⁴⁴ Takav jedan primjer jeste intertekstualna disputacija koja će se već u II stoljeću voditi između Kelsosa i Origena. Prvi će iz rakursa helenističke filozofske tradicije propitivati kršćanski nauk, a drugi će načiniti apologiju kršćanskih temeljnih učenja. Vidi više u: Branko Bošnjak, *Grička filozofska kritika Biblije*, Naprijed, Zagreb, 1971.

⁴⁵ *Nema prisile u vjeru, pravi put se jasno razlikuje od zablude!* (*Kur'an*, El-Bekare, 256)

rada potvrđuje kako su u tome i uspješli zadržavajući vlastitu autentičnost, objektivnost i inkluzivnost kao osnovne metodološke pretpostavke iole ozbiljnoga tematiziranja i problematiziranja religijskog fenomena. Zapravo, muslimanski misleći um toga vremena iznjedrit će i etablirati, kroz teologiju religija, *klasičnu muslimansku paradigmu* odnošenja prema različitim religijskim idejama, učenjima i vjerovanjima.

Intencija našega rada bila je argumentovano pretpostaviti kako je *teo-*

logija religija proizvod muslimanskoga klasičnoga uma, a posredstvom čega je moguće načiniti vjersku i teološko-filozofijsku percepciju drugih religijskih tradicija sa aspekta osnovnih izvora islama i to u kontekstu savremenih religijskih i društvenih gibanja i sve to kako bi akademska zajednica, ali i šira javnost, stekla uvid u grandioznost, dinamiku, kvalitet i univerzalnost klasičnog muslimanskog percipiranja različitih religijskih svjetova, uz sve moguće nedostatke takva teološko-filozofskoga pristupa.

U konačnici, na temelju predočenog, kroz sadržaj rada držimo kako je *komparativna historija i teologija religija*, u svojoj suštini, rezultat/plod muslimanske interpretativne tradicije a koju su, na akademskoj razini, zapadnoevropski religiozi i kršćanski teolozi u duhu *moderne znanstvene vizije* svijeta, odnosno religijske tradicije kršćanstva etablirali, reinterpreterali, modelirali, kontekstualizirali te, svakako, na znanstveno-teološkom polju afirmirali kao potrebu savremenoga trenutka.

Literatura

- Amīn, Ahmed (2010). *Duḥā al-Islām*, vol. I, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Akbar, Ahmed (1996). *Živi islam*. Sarajevo: Preporod.
- Al-Baḳillānī, Abū Bakr Muḥammad ibn at-Ṭayyib (1987). *Kitāb at-Tambīd al-‘Awā’il wa Talḥīṣ ad-Dalā’il*. Beirut.
- Al-Faruqī, R. Ismāil (1988). *Islam and Other Faiths*. Leicester: The Islamic Foundation.
- Al-Karadavi, Jusuf (1977). *Gayr al-Muslimīn fi al-Muḡtama’ al-Islām*. Kairo: Maktabah Wahbah.
- Al-Ašqar S., Šabir M. (2003). *Masāil fi al-Fiqh al-Muḡārin*. Aman: Dār an-Nafāis.
- Barth, Karl (1956). *Church Dogmatics*, I, Edinburg: T&T Clark.
- Bižaca, Nikola (2008). *Ogledi iz teologije religija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Bižaca, Nikola (2013). *U susret bratskom putovanju*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Bilz, Ralf (1972). *Antropologija danas*. Beograd.
- Barnes, Michael (2002). *Theology and Dialogue of Religions*. London: Cambridge University Press.
- Bošnjak, Branko (1971). *Grčka filozofska kritika Biblije*. Zagreb: Naprijed.
- Dag, A. Esra (2017). *Christian and Islamic Theology of Religions*. London and New York: Routledge.
- D’costa, Gavin (2009). *Christianity and world religions: Disputed Questions in Theology of Religions*. Oxford.
- Fadel, Muhamed (2010). *No Salvation Outside Islam: Muslim Modernist, Democratic Politics and Islamic Theological Exclusivism*. Toronto: University of Toronto.
- Feldmeier, Peter (2008). Is the Theology of Religions an Exhausted Project, *Horizons*, 35/2, 253-270.
- Goddard, Hugh (2000). *A History of Christian-Muslim Relations*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Grabus, Nedžad (2014). *Vjera, znanje i spoznaja*. Sarajevo: IK Tugra.
- Guillaume, Alfred (1995). *The Life of Muhammad*. Karachi: Oxford University Press.
- Guillame, Alfred (1925). Theodore Abu Qurra as Apologist, *Muslim World*, XV, 46.
- Halil, M. Hasan (2002). *Islam and the Fate of Other: The Salvation Question*. New York: Oxford University Press.
- Hamidullāh, Muḥammad (1985). *Maḡmu’at al-Wasāik as-Siyāsiyya*. Beirut: Dār an-Nafāis.
- Hafizović, Rešid (2018). *Islam u kulturnom identitetu Evrope*. Sarajevo: Institut “Ibn Sina”.
- Hafizović, Rešid (1996). *Teološki traktati 1 – O načelima islamske vjere*. Sarajevo: Bemust.
- Hiti, Filip (1967). *Istorija Arapa*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ivančić, Tomislav (2007). *Religija i religije*. Zagreb: Teovizija.
- Jašić, Orhan. *Učenje islama u teologiji religije Hansa Künga*, iz neobjavljenog doktorskog rada.
- Karić, Enes (2018). *Kako tumačiti Kur’an: uvod u komentatorske teorije klasičnog perioda*. Sarajevo: Tugra.
- Karić, Enes (2019). *Kako čitati Kur’an*. Sarajevo: Media centar Islamske zajednice u BiH.
- Knitter, F. Paul (1996). *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Toward the World Religions*, New York: Orbis Books.
- Latief, Hilman (2012). *Comparative Religion in Medieval Muslim Literature*. Džakarta.
- Markešić, Luka (2005). *Crkva Božja: postanak, povijest, poslanje*. Sarajevo: Svjetlo riječi.
- Nasr, S. Hossein (2003). *Islam: Religion, History and Civilization*, New York.
- Nasr, S. Hossein (1981). *Life and Thought*. Albany.
- Rahner, Karl (2008). *Temelji kršćanske vjere: Uvod u pojam kršćanstva*. Sarajevo/Rijeka: Synopsis.
- Rosental, Franz (1975). *The Classical Heritage in Islam*. London: Routledge.
- Senay, Bulent. *Islam and Other Religions*. Uludag Universitesi ilahiyat fakultesi.
- Silajdžić, Adnan (2003). *Islam u otkriću kršćanske Evrope. Povijest međureligijskog dijaloga*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Silajdžić, Adnan (2001). *Recepcija drugih religija u klasičnim muslimanskim djelima. Zbornik Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu*, VII, 102.
- Silajdžić A., Beglerović S. (2016). *Akaid-ska učenja Ebu Hanife*. Sarajevo: El-Kalem.
- Silajdžić, Adnan (1999). *Filozofijska teologija Abu al-Hasana al-Aš’arija*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.

- Siddiqi, A.R. (2008). *Qur'anic Keywords: A Reference Guide*. The Islamic Foundation.
- Sirry, Mun'im (2014). *Scriptural Polemics: The Qur'an and Other Religions*. New York: Oxford University Press.
- Sharp, J. Eric (1986). *Comparativ Religion: A History*. Illinois.
- Šukrić, Nijaz (1989). *Povijest islamske kulture i civilizacije*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Terrin, A. Natale (2006). *Uvod u komparativni studij religija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Waardenburg, Jaques (1999). *Muslim Perception of Other Religions: A Historical Survey*. New York: Oxford University Press.
- Zaydan, 'Abd al-Karim (1982). *Aḥkam al-Dimmiyyin wa al-Musta'minin*. Bagdad.

سعودين غوبيليتش

لاهوت الأديان في التراث التفسيري عند المسلمين

الموجز

إن المسلمين - باحثين وجغرافيين ومؤرخين وأصوليين - أقاموا منذ اليوم الأول أنواعا متنوعة من التخابط مع أتباع الأديان الأخرى، واطلعوا على أنماط مختلفة ومثيرة من الأفكار الفلسفية، والأنظمة السياسية، والتعاليم الدينية. وبيدوا هذا أكثر وضوحا في الحقبة الكلاسيكية لتطور الحضارة الإسلامية. في هذا العمل، سوف نعزز ونؤسس - من خلال أدوات مفهومية خاصة - ما نسميه هنا "لاهوت الأديان" مع التركيز بشكل خاص على لاهوت الأديان (علم الكلام) عند المسلمين. في الواقع، سوف نتعامل مع أحد أكثر التخصصات اللاهوتية تطلبا والتي تهدف إلى تحديد موقفها من الآخر والمختلف من زاوية الأفكار اللاهوتية الفلسفية والتعاليم العقديّة. إن لاهوت الأديان عند المسلمين ظاهرة متميزة في تاريخ الأديان عموما، من حيث حضوره الأكاديمي ودقة مصطلحاته. إن لاهوت الأديان بالمفهوم الأعم لتلك الكلمة، هو الإسهام المثمر لفكر العقل الإسلامي الذي التقى بطريقة متميزة مع مختلف التراثات الدينية والثقافية، ودخل - بأسلوب متميز وموضوعي - في حوار معها، وهذا ما يؤكد ويشير إليه هذا المقال. إن الدراسات المهمة الموضوعية والمؤصلة علميا، في الفترة من القرن الثامن إلى القرن الثالث عشر، والتي تعالج ظاهرة "الآخر والمختلف" جاءت ثمرة للاجتهاد الكلاسيكي عند المسلمين. إن هذه الأعمال العظيمة والخلافات اللاهوتية والدراسات الكلامية تمثل "طلیعة" لكل ما يأتي بعدها، من خلال المراجع، قد خضعت للبحث والدراسة والتفكير في الشرق والغرب على حد سواء. من المؤكد أننا لا نعتبر ولا نعتقد أن المسلمين كانوا - تاريخيا - أول من اهتم بالآخر والمختلف، ولكنهم كانوا الرواد الذين دخلوا بشكل منهجي وأسلوب علمي - وهذا أمر لا يعترض عليه أحد في الغرب المعاصر - في تفاعل، أو قل في حوار نصي، فقدّموا بذلك مقاربة جديدة تماما، ونموذجا مبتكرا للسلوك الذي سيعرف في الغرب لاحقا باسم لاهوت الأديان. في النهاية، يُعد هذا العمل نوعا ما مدخلا إلى لاهوت الأديان الإسلامي الكلاسيكي، والذي جعلناه هنا هدفا، من حيث المحتوى والنموذج، ونريد تقديمه وتقويمه علميا، للمرة الأولى في منطقتنا.

الكلمات الرئيسية: التوحيد، لاهوت الأديان، لاهوت الأديان الإسلامي، الحوار بين الديانات والنصوص، التعددية الدينية.

Summary

THEOLOGY OF RELIGIONS WITHIN THE INTERPRETATIVE TRADITION OF MUSLIMS

Saudin Gobeljić

Muslims have, from their very first days as geographers, historians, and theologians established correspondence with scholars of other religious backgrounds, thus making themselves familiar with various other and very interesting philosophical ideas, political systems, and finally with different theological perspectives. This will become particularly notable in the classical period of the development of the Islamic civilization. In this article, we shall establish and affirm, with the help of distinctive conceptual instruments, what we designate here as a *theology of religion*, with a particular accent upon *the Muslim theology of religion*. In fact, we intend to deal with one of the most challenging disciplines of theology which assumes to determine the self in relation to the other and different in terms of theological and philosophical ideas and doctrines. Theology of religion with Muslims is a distinctive phenomenon in the history of religion in general in regards to the extent of its academic usage and its terminological precision. As this article will present, theology of religion in the most general sense of the term is a fruitful contribution of the Muslim contemplative intellect which in a distinctive manner encountered other differing religious and cultural traditions and entered into specific and particularly objective dialogue with them. Objective, scientifically based studies of significance that deal with the phenomenon of *the other and the different* in the period between 8th and the 13th centuries are the fruits of the efforts of Muslims of the classical period. Such remarkable works, theological disputes, and studies of apologetic nature represent Avant- grade for all that is written and elaborated in this field later in the East and likewise in the West. Certainly, we do not hold that Muslims were the first, in the historical sense, to show interest in the other and the different, however, they were surely pioneers in systematic, scientific methodology, which is not argued even by contemporary western authors, who interacted, or better say entered an intertextual dialogue with others thus presenting an utterly new approach and an innovative paradigm for the interaction with the other and the different which will later be recognized in the West as *theology of religion*. And finally, this article is a kind of introduction to *Muslim theology of religion in the classical period*, which we here, for the first time in our region, aim to present and scientifically evaluate in a contextual and paradigmatic sense.

Keywords: tawhīd, theology of religion, Muslim theology of religion, inter-religious and intertextual dialogue, religious pluralism